۱۰۲-۱۰۳

نامهٔ بهارستان

فصلنامهٔ اطلاع‌رسانی در حوزهٔ نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی
دورهٔ سوم، سال هشتم، شمارهٔ یکم و دوم، بهار ـ تابستان ۱۴۰۲ [انتشار: پاییز ۱۴۰۵]

وقف، سرمایه‌گذاری برای ماندگاری فرهنگ / اکبر ایرانی ● برگی از عروض یوسف عروضی نیشابوری / محسن ذاکرالحسینی «پرند» ● فرمان وقف و سیورغالِ هودبُریِ مورّخ ۸۷۶ق از سوی اوزون حسن برای زاویهٔ بابا عبدالرحمان در بلدهٔ ماردین / علی صفری آق‌قلعه ● دربارهٔ اصالت نسخهٔ ذخیرهٔ خوارزمشاهیِ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، شمارهٔ ۱۳۹۴ / سیّد محمّدحسین حکیم ● بررسیِ هنرِ تذهیبِ نسخِ مکتبِ شیراز، در دورهٔ قراقویونلو و آق‌قویونلو / مرجان حسینی ● فرمان نجفقلی میرزا والی دربارهٔ انتصاب ملّا علی‌رضا بهبهانی به سمت ملّاباشی‌گری بهبهان / علی‌رضا خزائی فرمان‌فرما ● سیر تاریخیِ تدریس گلستان و بوستان در مکتب‌خانه‌های ایران و هندوستان / محسن احمدوندی ● نقدی بر نوشته‌های دانش‌پژوه و دیگران پیرامون دست‌نویسی از اشعار امیر پازواری موسوم به دیوان حافظ (D-420) / محمّدعلی میرزایی ● نام کازرون در منابع پیش از دورهٔ ساسانی؛ یک سند ۲۵۰۰ ساله و شواهدی از اسناد پیشاهخامنشی / علی‌اصغر معینی ● مقالات نذیر احمد؛ شانزده گفتار در زمینهٔ تاریخ زبان و ادب فارسی در شبه‌قارّه / رقیّه بایرام‌حقیقی ● والتر برونو هنینگ (۱۹۰۸-۱۹۶۷) / ابلیا گرشویچ؛ ترجمه: میلاد بیگدلو ● زندگی و آثار انوری افندی / نصرالله صالحی

دربارهٔ اصالت نسخهٔ ذخیرهٔ خوارزمشاهی کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران شمارهٔ ۱۳۹۴

سیّد محمّدحسین حکیم

Owraq.atiq@gmail.com

کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران در سال ۱۳۳۵ش از مجید موقّر (۱۲۷۷-۱۳۴۶ش) ۶۲ نسخهٔ خطّی خرید.[۱] موقّر مدیر و صاحب امتیاز مجلهٔ مهر و وکیل چند دورهٔ مجلس شورای ملّی بود.[۲] او کتابخانه و موزه‌ای از نفایس کتب و اشیای عتیق جمع‌آوری کرده‌بود که همه را خود به مرور ایّام متفرّق ساخت.[۳]

یکی از آن نسخه‌ها، نسخه‌ای از ذخیرهٔ خوارزمشاهی بود که طبق انجامه در رجب ۵۴۶ق به خطّ ابومحمّد بن محمّد بن بنیمان الکاتب الهمدانی کتابت شده‌بود (ش۱۳۹۴). این نسخه نیمی از کتاب، شامل آغاز تا پایان گفتار دوم کتاب ششم، را دارد. متن به خطّ نسخ زیبا و یک‌دست نوشته شده و بعضی از کلمات یا حروفش حرکت دارد. عناوین اصلی به خطّ کوفی تزیینی زیبا و عناوین فرعی با شنگرف جلی کتابت شده‌است. بعضی از آیات و عبارات عربی استفاده‌شده در وسط متن نیز به خطّ کوفی نوشته شده‌است.[۴] کاتب با کشیدن دوایری سرخ بعد از بعضی جملات در حقیقت به نوعی مطالب کتاب را پاراگراف‌بندی کرده‌است. همچنین بر فراز کلماتی که به نظر کاتب آغازگر مطلبی جدید هستند یا نیاز به تأکید داشته‌اند، خطّی با شنگرف کشیده شده‌است. معمولاً در پایان بخش‌ها از علامت سه دایره یا ویرگول مثلّث‌شکل شنگرف استفاده شده‌است. فقط برگ‌های ۶۸ پ–۷۰ر با شنگرف جدول‌کشی شده‌است. پارچه‌های کوچک صورتی رنگی به حاشیهٔ اوراق آغاز کتاب‌های ذخیره الصاق شده تا یافتن آن‌ها برای خوانندگان آسان شود. بین برگ‌های ۳۷ و ۳۸، کاغذ کوچکی شامل بخش جامانده از متن چسبانده شده‌است. این کار احتمالاً در قرن هشتم هجری انجام شده‌است. قاعدهٔ ذال فارسی در کتابت همه جا رعایت شده‌است. معمولاً حرف «ي» با دو نقطه در پایین، حروف «پ» و «چ» با یک نقطه و حرف «گ» بدون سرکش نوشته شده است.

از سرگذشت نسخه در فاصلهٔ کتابت تا روزگار حاضر اطّلاع چندانی در دست نیست. یادداشت حاشیهٔ صفحهٔ ۲۷۳ر این گمان را تقویت می‌کند که نسخه در اواخر قرن سیزدهم هجری در ایران بوده‌است. خواننده‌ای ناشناس در حاشیهٔ جایی که کتاب دربارهٔ مدّعیان پیامبری و معجزات بحث می‌کند، نوشته‌است: «مانند سیّد علی‌محمّد شیرازی و محمود عجم و مزدک». با توجّه به مرگ علی‌محمّد باب در ۱۲۶۶ق، به نظر می‌رسد نویسنده چند سال یا چند دهه بعد این یادداشت را نوشته‌باشد. همو در حاشیهٔ صفحهٔ ۳۸ پ آیهٔ نوشته‌شده به خطّ کوفی در متن را، در حاشیه بازنویسی کرده‌است. در برگ الحاقی آغاز نسخه و پشت برگ آخر نسخه، مهر مدوّر «مراجعه و تفتیش شد سنه... (بدون تاریخ)» با شمارهٔ ۱۳۲، کوبیده شده که نشان دیگری بر وجود نسخه در ایران در اوایل قرن چهاردهم هجری است.[۵]

کرّاسه‌های نسخه ده‌برگی است و رکابه‌ها بعداً به پایین اوراق افزوده شده‌است. آثار سطراندازی در بعضی از اوراق، مخصوصاً در برگ‌های ۱۹۷ پ–۱۹۸ پ مشخّص است. نسخه ۳۲۸ برگ دارد که در هر صفحهٔ آن ۲۷ سطر نوشته شده و اندازهٔ اوراق آن ۲۳×۳۳ سانتی‌متر است. جلد نسخه پارچه‌ای و عطف و سجاف آن از جنس میشن قهوه‌ای رنگ است. درون جلد هم پارچه‌ای است.

۱. این نسخه‌ها با شماره‌های ۱۳۵۱ تا ۱۴۱۲ در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شوند.
۲. برای شرح حال او، رک. نظری، ۱۳۹۰: ۸۱۸–۸۱۹.
۳. افشار، ۱۳۹۸: ۱/ ۲۸۵؛ همو، ۱۴۰۲: ۳۴۵–۳۴۶. بخشی از کتاب‌های چاپی موقّر به کتابخانهٔ دانشکدهٔ حقوق دانشگاه تهران واگذار شد؛ نک. همو، ۱۳۹۸: ۱/ ۲۷۱؛ همو، ۱۴۰۲: ۱۰۵، ۱۵۵.
۴. مانند گ ۲۱ پ، ۳۳ر، ۳۸ پ، ۴۰ر، ۵۲ پ.
۵. دربارهٔ این مهر، رک. حکیم، ۱۴۰۳: ۴۸۸–۴۹۲.

صحّافی نسخه جدید است و به نظر می‌رسد که قدمتش حدّاکثر به چند دهه قبل از انتقال به دانشگاه تهران برسد. اوراق نسخه کمی آب‌خوردگی دارد و حاشیهٔ ۹ برگ اوّل مرمّت و وصّالی شده‌است.

خرید این نسخه محمّدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار را برانگیخت تا به تصحیح ذخیرهٔ خوارزمشاهی بپردازند. انتشارات دانشگاه تهران نیز متکفّل طبع آن شد و پس از ده سال جلد اوّل ذخیره بر اساس همین نسخه منتشر شد (دانشگاه تهران، ۱۳۴۴ش). با این همه، هر دوی آنان دربارهٔ تاریخ کتابت نسخه تردید داشتند. محمّدتقی دانش‌پژوه در فهرست کتابخانهٔ دانشگاه دربارهٔ آن چنین داوری کرده‌است:

> نسخِ ابومحمّد بن محمّد بن بنیمان کاتب همدانی یکم «شهَر الله الاصم» تاریخ سال حکّ شده و بجای آن تاریخ رجب ۵۴۶ نوشته‌اند و گویا ساختگی باشد... نسخه از سدهٔ ۷ و ۸ است. (دانش‌پژوه، ۱۳۳۹: ۷۴)

و ایرج افشار در مقدّمهٔ کتاب دربارهٔ نسخه چنین نوشته‌است:

> نسخه‌ای که اساس چاپ این مجلّد است، نسخه‌ای است مجلل و باصطلاح سلطنتی بخط ابومحمد بن محمد بن بنیمان الکاتب الهمدانی که در تاریخ کتابت آن متأسفانه دست برده و مورخ ۵۴۶ ساخته‌اند تا آن را قدیمتر از آنچه هست بنمایند؛ اما از نوع کاغذ و شیوه خط برمی‌آید که نسخه‌ای از آنِ نیمهٔ اول قرن هفتم هجری است.[۶] (افشار، ۱۳۴۴: ۳)

این شک به قدری جدّی بود که آنان چند سال بعد، برای انتشار جلد دوم ذخیره، این نسخه را به‌کلّی کنار گذاشتند و از آن هیچ استفاده‌ای نکردند (سال ۱۳۵۰ش). افشار در مقدّمهٔ چاپ دوم کتاب ذخیره باز هم بر نظر خود تأکید کرده‌است:

> نسخهٔ کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران... که تاریخش را مخدوش ساخته و با الحاق رقم ساختگی ۵۴۶ خواسته‌اند آن را به زمان مؤلف نزدیک کنند. ولی نوع کاغذ و شیوهٔ خط و عناوین کوفی‌نبشت آن دلالت دارد بر این که می‌تواند کتابت نیمهٔ اول قرن هفتم باشد. (افشار، ۱۳۸۴: ۵)

بر همین اساس، دیگرانی هم که در سال‌های بعد برای انتشار ذخیره کوشیدند این نسخه را به کناری نهادند و در هیچ یک از چاپ‌های غیرانتقادی بعدی کتاب نیز این نسخه مورد توجّه قرار نگرفت. برای نمونه، علی‌اکبر سعیدی سیرجانی در مقدّمهٔ چاپ عکسی نسخهٔ ذخیرهٔ مورّخ ۶۰۳ق، در سال ۱۳۵۵ش، چنین نوشت:

> نسخهٔ کامل و کهن این کتاب بسیار کمیاب است و تا کنون هیچ نسخهٔ کاملی که تاریخ کتابت آن مقدّم بر قرن هشتم باشد یافته و معرفی نشده است. کهن‌ترین نسخهٔ کامل این کتاب نسخه‌ای است متعلق به کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه که تاریخش دستکاری شده و جعلی است و ظاهراً در قرن هشتم کتابت شده است. (سعیدی سیرجانی، ۲۵۳۵: بدون صفحه‌شمار [ص۹-۱۰])

ظواهر نسخه نیز این شک را تأیید می‌کند. مهم‌ترین دلیل انجامهٔ نسخه است. تقریباً نیمی از برگ آخر نسخه از بین رفته و بخش باقی‌مانده هم دو بار برش خورده‌است: یک بار قبل از انجامه و بار دیگر یک سطر مانده به آخر آن. تاریخ کتابت پاک شده و زیر آن با خطّی ظاهراً مغایر و جدیدتر سال ۵۴۶ق نوشته شده‌است. سطرهای پنجم و ششم، شامل نام کاتب، و سطر آخر، شامل نام کتاب، به خطّی دیگر (و نه لزوماً جدیدتر) نوشته شده‌است. کلماتی از انجامه نیز به‌عمد یا بر اثر گذر زمان صدمه دیده‌است:

> تمام شذ کفتار دؤم از کتاب ششم از کتاب ذخیرهٔ خوارزمشاهی بعون الله و حسن توفیقه. /[۱] فرغ من نسخه...[۷] ذخیرة الخوارزمشاهیه فی تاریخ غره شهر الله الاصم...[۸] /[۲] [رجب ۵۴۶ عظَم الله][۹] برکته رحم الله من نظر فیه دعا لمصنفه و کاتبه و لجمیع المومنین و المومنات/[۳] و المسلمین و المسلمات[۱۰] بالمغفرة و الرضوان و النجوة من النیران./[۴] **کاتبه العبد المذنب الراجی**

۶. در کتابچهٔ نمایشگاه نسخه‌ها و اسناد خطّی کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، برگزارشده در مهر ۱۳۵۰ش، نیز نسخه از قرن هفتم معرّفی شده‌است (نمایشگاه نسخه‌ها و اسناد خطّی کتابخانهٔ مرکزی، ۱۳۵۰: ۲۴).
۷. به اندازهٔ سه-چهار کلمه پاک شده‌است.
۸. به اندازهٔ یک کلمه از پایان سطر از بین رفته‌است.
۹. بخش داخل کروشه قدری محو شده و عدد ۵۴۶، ظاهراً با خطّی دیگر، زیر «رجب» نوشته شده‌است.
۱۰. این کلمه دستکاری شده، یعنی ابتدا «المسلمین» نوشته شده بوده و بعد به «المسلمات» اصلاح شده‌است.

الی عفو الله سبحانه و تعالی و غ[فرانه][11]/5 ابومحمد بن محمد بن بنیمان الکاتب الهمدان[ی][12]/6 زاد[ه][13] الله علماً نافعاً و ادباً کاملاً./7 **تمام شذ ذخیرهٔ خوارزمشاهی**/8...[14]

برگ اوّل نسخه افتاده بوده و به‌جای آن، برگی شامل بازنویسی آغاز کتاب به ابتدای نسخه الصاق شده‌است؛ کاری متداول در راستای تکمیل افتادگی‌های یک نسخه برای استفادهٔ مجدّد از آن. اما همهٔ اجزای این برگ، از متن تا کتابت و تذهیب، پرسش‌برانگیز است.

برگ اوّل نسخه از دو لایه تشکیل شده که در هر دو لایه صفحهٔ اوّل کتاب ذخیرهٔ خوارزمشاهی نوشته شده‌است. کاتب ورق نونویس یک بار بخش ناقص آغاز کتاب ذخیره را در این ورق نوشته، اما بعداً بار دیگر همان متن را روی کاغذی دیگر بازنویسی کرده و دقیقاً روی سطح مکتوب قبلی چسبانده‌است. این کار در تکمیل بخش‌های افتادهٔ نسخه‌های خطّی غیرمتداول و نامرسوم و حتّی عجیب است. این نکته تا پیش از مرمّت نسخه در بخش مرمّت کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مشخّص نبود، تا آن‌که در مرمّت اخیر دو برگ مذکور از هم جدا شدند (در مرداد ۱۳۹۵ و بهمن ۱۴۰۰ش). به نظر می‌رسد این بازنویسی دو علّت داشته‌است:

- در کتابت نخست مطالب به صورتی تنظیم نشده‌بود که متن ناقص در این صفحه تکمیل شود و ادامهٔ آن دقیقاً در آغاز برگ بعدی بیاید، در نتیجه چند سطر از مقدّمهٔ کتاب نانوشته باقی مانده‌بود؛ اما در بازنویسی دوم این نکته به‌دقّت مراعات شد تا همهٔ متن در فضای در اختیار کاتب به نحوی نوشته‌شود که هم هیچ جایی خالی نباشد و هم هیچ چیزی از متن کسر نشود.
- همچنین در بازنویسی نخست، خطّ برگ اوّل مشابه سایر اوراق نسخه نبود؛ اما به نظر می‌رسد در بازنویسی دوم کاتب تعمّد داشته‌است که خطّ این صفحه مشابه خطّ اصل نسخه باشد.

تزیینات دو برگ آغاز نیز به تردیدها دربارهٔ نسخه می‌افزاید. خطای کتیبهٔ بالای صفحهٔ عنوان پرسش‌برانگیز است. در این کتیبه، نام پدر مؤلّف از قلم افتاده‌است:

الجز الاوّل من کتاب الذخیره / خوارزمشاهی تصنیف السّید / الأجل الأوحد اسمعیل بن محمد / ابن احمد الحسینی رحمة الله علیه.

این در حالی است که نام او در صفحهٔ اوّل نسخه به‌صورت صحیح نوشته شده‌است. ظاهراً تنها ملک‌الشعرا بهار اسم پدر جرجانی را «محمّد» ضبط کرده‌است (بهار، ۱۳۲۱: ۲/ ۳۶۴). مشابهت ضبط کتیبهٔ نسخهٔ ذخیره و کتاب سبک‌شناسی بهار در ضبط نام مؤلّف، ناخودآگاه نسخهٔ «کاپوس‌نامهٔ فرای» را فرا یاد می‌آورد. طبق تحقیقات هنینگ، جاعلان آن نسخه از کتاب سبک‌شناسی بهار برای ساختن کلمات مجعول پهلوی و افزودنشان به متن استفاده کرده‌بودند (مینوی، ۱۳۳۵: ۴۸۶–۴۸۸).

کتیبهٔ بزرگ مذهّب و مرصّع پایین صفحهٔ عنوان از سه دایرهٔ بزرگ تشکیل می‌شود که به‌زیبایی تذهیب شده‌اند. این کتیبه هیچ متنی ندارد و کشیدن چنین کتیبه‌ای با این اشکال ظاهراً در قرن ششم در صفحهٔ عنوان نسخه‌ها مرسوم نبوده‌است. به‌جز این، سبک این کتیبه با کتیبهٔ بالای همین صفحه سازگار نیست و هر یک به دوره‌ای متفاوت تعلّق دارد. چنین به نظر می‌رسد که این کتیبه قدمتی ندارد، هرچند با استادی و ظرافت کشیده و کهنه‌نما شده‌است.

دو کتیبهٔ روبه‌روی بالای صفحات آغاز متن نیز، بر خلاف رویهٔ متداول، قرینه نیستند. یکی از آن‌ها حاوی بسمله به خطّ ثلث زرّین با تزییناتی است که بیشتر در دورهٔ ایلخانی و تیموری دیده شده‌است و دیگری کتیبه‌ای مذهّب و مرصّع و بدون متن که با زمان کتابت نسخه قرابت بیشتری دارد.

بنابراین به نظر می‌رسد که برگ اوّل نسخه تعمّداً به صورتی ساخته شده تا کهنه و اصیل جلوه کند و سازندهٔ آن سعی کرده‌است آن را طوری بازسازی کند که خواننده گمان برد با برگ اصلی نسخه روبه‌رو است. بر این اساس،

۱۱. حروف آخر در پایان سطر از بین رفته‌است.
۱۲. حرف آخر در پایان سطر از بین رفته‌است. کلماتی که سیاه‌تر نوشته شده در اصل با قلم درشت‌تر نوشته شده‌است.
۱۳. «ه» بعداً اضافه شده‌است.
۱۴. سطر پایین انجامه نیز تلف شده‌است.

به احتمال فراوان، دو تملّک نوشته‌شده به نام‌های «محمّد بن شمس‌الدین...» (بقیّه ناخوانا) و «ابوسعید محمود بن عمادالدین الحسنی الحسینی» در صفحهٔ عنوان نیز اصالت ندارند و هر دو برای نمایش قدمت روی نسخه نوشته شده‌اند، خاصّه که به نظر می‌رسد هر دوی آن‌ها به خطّ یک نفر است.

شک دربارهٔ اصالت نسخه به‌جز وضعیّت خاص انجامه و برگ اوّل، علّت دیگری هم داشت. احتمالاً وجود بعضی نسخه‌های مجعول یا مشکوک در کتاب‌های موقّر هم در این داوری مؤثّر بوده‌است؛ از جمله نسخه‌ای از رسالة فی الهدایة و الضلالة صاحب بن عبّاد، مورَّخ ۳۶۴ق با دست‌خطّی از مؤلّف، و دعای ندبهٔ امام سجّاد؏، مورَّخ ۹ صفر ۲۹۹ق به خطّ ابوسعد رافع بن نوح بن ادریس غنوی، که هر دو مجعول بودند (مینوی، ۱۳۳۵: ۴۵۵؛ الطهرانی، ۱۴۰۳: ۴۳۰/۹؛ دانش‌پژوه، ۱۳۵۳: ۱۷۸). به نوشتهٔ فرای، موقّر پس از خرید نسخهٔ اخیر متوجّه مجعول بودن آن شد و برای پس‌گرفتن پولش از فروشندهٔ کتاب جعلی تلاش بسیاری کرد (Frye, 1974: 108-9).

مجید موقّر قسمتی از کتاب‌های خطّی‌اش را از مجدالدین نصیری امینی خریده‌بود که نسبت به اصالت آن‌ها تردیدهای جدّی وجود داشت (افشار، ۱۴۰۲: ۳۴۵). او همان کسی بود که در جعل نسخهٔ قابوس‌نامه دست داشت و با جعل دو نسخهٔ قبلی نیز در ارتباط بود. مجدالدین نصیری مالک پیشین نسخهٔ ذخیره بود و مطالب نوشته‌شده در نخستین برگ الحاقی آغاز نسخه، شامل نام کتاب با خطّی جلی، نام مؤلّف، سه بیت در وصف کتاب و یادداشتی دربارهٔ ارزش و اهمّیّت نسخه نیز به خطّ همو است. او در یادداشت اخیر، نسخه را گوهری یکتا و بی‌نظیر خوانده‌است که هر ورقش اقلّاً یک اشرفی قیمت دارد. شمارهٔ ۲۹۲۹ با مداد سرخ در بالای این صفحه نیز به خطّ اوست و بسیاری از نسخه‌هایی که در تملّک او بودند، به همین صورت شماره‌گذاری شده‌اند.

به این ترتیب، من هم که اصل نسخه را در آبان ۱۴۰۴ از نزدیک بررسی کردم، نمی‌توانستم نظری مخالف افشار و دانش‌پژوه داشته‌باشم و همهٔ شواهد بالا را دالّ بر صحّت نظر آنان تلقّی کردم؛ اما پیدا شدن جلد دوم این نسخه همه چیز را عوض کرد.

اگرچه نسخهٔ ذخیرهٔ خوارزمشاهی کتابخانهٔ رضا رامپور هندوستان، ش ۱۲۹۲ ردیف ۴۲۱م، چند بار معرّفی شده، اما هیچ یک وافی به مقصود نیست. در این معرّفی‌ها تاریخ کتابت نسخه به سه صورت مختلف ثبت شده‌است: ۵۶۰ق (اخترجوناگدهی، ۱۹۹۶: ۲۷)، ۵۶۵ق (فهرست نسخه‌های خطّی فارسی کتابخانهٔ رضا رامپور، ۱۹۹۶: ۳۶۹/۱؛ ظلّ‌الرحمن، ۲۰۰۱: ۲۵۸؛ اصلاحی، ۲۰۱۹: ۷۵، ۸۱)، و ۵۹۹ق (خواجه‌پیری، ۱۳۷۰: ۱۶۶). نام کاتب نیز به صورتی نادرست، یعنی «ابومحمّد بن محمّد بن سلیمان بن یوسف هروی» ضبط شده‌است (فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، ۱۹۹۶: ۱/ ۳۶۹).

نسخهٔ رامپور شامل گفتار سوم از کتاب ششم تا پایان قرابادین است و دقیقاً از همان جایی آغاز می‌شود که نسخهٔ دانشگاه تهران پایان می‌یابد. به عبارت دیگر، دو نسخه یکدیگر را دقیقاً تکمیل می‌کنند. اما مهم‌ترین نشانه‌ای که نسخهٔ رامپور را به نسخهٔ دانشگاه تهران پیوند می‌دهد، کاتب یکسان آن‌هاست. نسخهٔ رامپور دو انجامه دارد:

- انجامهٔ نخست در پایان «گفتار اندر منافع اعضاء جانوران» (ص ۴۹۸) نوشته شده و تنها نام کاتب را دارد. این انجامه سالم است و هیچ خدشه‌ای به آن وارد نیست:

> تمام شذ گفتار اندر منافع اعضا جانوران و یتلوه ان‌شاالله تعالی کتاب القراباذین و صلی الله علی محمد و آله اجمعین رحم الله من نظر فیه دعا لمصنّفه و کاتبه بالمغفرة و الرضوان. کاتبه ابومحمد بن محمد بن بنیمان الهمذانی تاب الله علیه و غفر له و لوالدیه.

- انجامهٔ دوم در پایان نسخه نوشته شده و بخش‌هایی از آن صدمه دیده و پاره شده‌است. این صدمه حاصل فرسودگی طبیعی کاغذ و آب‌خوردگی است.

> تم... [ک]تاب ذخیرهٔ خو[ار]زمشاهی و قراباذین/[1] بحمد الله و منّه [و ح]سن توفیقه./[2] رحم الله من نظر [فیه] و دعا لمصنّفه و کاتبه بالمغفرة و الرضوان/[3] [کا]تبه العبد

المذنب الفقیر الم[حتاج] الی عفو الله تعالی/[۴] ابومحمد بن محمد بن بنیما ن[۱۵] بن یوسف الهـ[...]ی/[۵] زاد[۱۶] الله علماً نافـ[عاً] و ادباً کاملاً/[۶] فی تاریخ یوم الخمیس العاشر من شهر شوال سنة خمس و ستین و خمس‌مایة. الحمد لله رب العالمین و صلواته علی نبیه محمد و آله اجمعین./[۷]

در دو انجامهٔ مذکور نه‌تنها هیچ قرینه‌ای دالّ بر دستکاری یا جعل دیده‌نمی‌شود، بلکه اصالت امضا و تاریخ کتابت کاملاً محرز است و از مجموع آن‌ها تاریخ کتابت و نام کاتب نسخه مشخّص می‌شود.

افزون بر این، قرینهٔ دیگری هم اصالت انجامه را تأیید می‌کند: تعلّق کاتب نسخه به خاندانی از اهل دانش از شهر همدان. هرچند شرح احوالی از کاتب به دست نیامد، اما پدرش محمّد بن بنیمان بن یوسف همدانی (۴۸۲-۵۷۳ق) در زمان خود تکیه‌گاه و مرجع مردم همدان بوده‌است. او با بزرگان زمان خود مراوده داشته و نامش ضمن سلسلهٔ روات احادیث مختلفی ثبت شده‌است (السمعانی، ۱۹۷۵: ۲/ ۱۰۱-۱۰۲؛ الذهبی، ۱۴۲۴: ۵۲۸-۵۲۹). برای نمونه، عبدالکریم بن محمّد سمعانی (د. ۵۶۲ق)، اخطب خوارزم، موفّق بن احمد بن محمّد مکّی خوارزمی (د. حدود ۵۶۸ق)، و نجم‌الدین کبری (د. ۶۱۸ق) جزء راویان او بودند (السمعانی، ۱۹۷۵: ۲/ ۱۰۱-۱۰۲؛ همو، ۱۹۹۲: ۴۳؛ ابن‌نقطه، ۱۹۸۷: ۲/۶۳-۶۴؛ الخوارزمی، ۱۴۲۵: ۳۸۸). اگر نام کاتب مجعول و افزودهٔ یکی از مالکان بعدی نسخه بود، به‌جای این شخص گم‌نام، او می‌توانست نام یک دانشمند مشهور یا دست‌کم کمترشناخته‌شده ـ اما دارای شرح حال ـ را به انجامهٔ نسخه بیفزاید.

به جز اشتراک کاتب، عناصر نسخه‌شناختی مشترک زیادی بین دو دستنویس هست: نوع خط، نوشتن عناوین به خطّ کوفی تزیینی، شنگرف‌نویسی سایر عناوین، طرز نشانه‌گذاری‌های متن با خطوط و علائم شنگرف‌رنگ، تزیینات اصیل هر دو نسخه یعنی کتیبهٔ صفحهٔ سوم نسخهٔ دانشگاه و صفحات دوم و سوم رامپور، صفحه‌آرایی صفحات، نحوهٔ کرّاسه‌بندی و تعداد اوراق هر کرّاسه، تعداد سطرها و اندازهٔ سطح مکتوب هر صفحه، و اندازهٔ برگ‌ها. بنابراین، مشخّص می‌شود که ابومحمّد بن محمّد بن بنیمان بن یوسف کاتب همدانی در سال ۵۶۵ق[۱۷] کتاب ذخیرهٔ خوارزمشاهی را به‌صورت کامل در دو جلد بزرگ کتابت کرده‌بود که طیّ سالیان دراز، هر یک از مجلّدات سرنوشتی جداگانه یافت. متأسّفانه تملّک، مهر مالکیّت یا یادداشت برافزوده‌ای در دو نسخه نیست تا بر اساس آن‌ها بتوانیم زمان جدا شدن دو جلد و سرگذشت هر یک را تعیین کنیم. تملّک‌های نسخهٔ دانشگاه تهران اصیل نیست و همان‌طور که گذشت، برافزودهٔ سازندگان برگ اوّل آن است. تملّک‌های نسخهٔ رامپور نیز جدید است یا بدون تاریخ.[۱۸]

در منابع و فهرست‌ها، تنها یک نسخهٔ کهن‌تر از ذخیرهٔ خوارزمشاهی معرّفی شده که به کتابخانهٔ اصغر مهدوی تعلّق دارد و در سال‌های ۵۵۹-۵۶۰ق کتابت شده‌است. اما این نسخه کامل نیست و تنها کتاب اوّل تا هشتم از ذخیره را در بر دارد. افزون بر این، اوراقی از وسط آن، شامل قسمتی از باب دهم از گفتار دوم تا باب پنجم از گفتار پنجم از کتاب هشتم، نیز از آن افتاده‌است.[۱۹] واضح است که تاریخ‌های ۴۶۹ و ۴۸۰ق برای دو نسخه از کتاب ذخیره نیز، که در برخی منابع معرّفی شده، نادرست است؛ زیرا کتاب چند سال بعد یعنی در ۵۰۴ق تألیف شده‌است. چند جای نسخهٔ شمارهٔ ۱۰۸ کتابخانهٔ دانشکدهٔ پزشکی دانشگاه تهران تاریخ ۴۶۹ق افزوده شده‌است. این تاریخ احتمالاً ۸۶۹ق بوده که رقم صدگان آن را تراشیده و به ۴ تبدیل کرده‌اند (نک. ص ۲۲۰ نسخه). همان‌طور که گذشت، جاعل با این کار زمان کتابت

۱۵. پارگی کاغذ بین حرف «ن» پایان کلمه و بقیّهٔ حروف کمی فاصله انداخته‌است.
۱۶. قیاس کنید با پانویس ۱۳.
۱۷. طبیعتاً تاریخ افزوده‌شدهٔ ۵۴۶ق به انجامهٔ نسخهٔ دانشگاه تهران قابل اتّکا نیست و همان تاریخ نسخهٔ رامپور را باید به‌عنوان تاریخ کتابت در نظر گرفت.
۱۸. دو یادداشت و مهر روی صفحهٔ عنوان این نسخه پاک شده و تنها این یادداشت باقی مانده‌است: «ذخیرهٔ خوارزم‌شاهی نیاز (؟) گذرانیده صدرالدین صاحب پسر موسوی نظام‌الدین واقعه ۱۹ شوال ۱۲۸۲ هجری». در صفحهٔ خاتمه، تملّک حاجی عبدالغنی بدون تاریخ یا توضیحی چهار بار نوشته شده‌است. مهر بیضی‌شکلی نیز در این صفحه هست که چیزی از آن خوانده‌نمی‌شود.
۱۹. دربارهٔ این نسخه رک. مهدوی، ۱۳۷۶: ۶۷۹-۶۸۵.

نسخه را به قبل از تاریخ تألیف برده‌است. تاریخ کتابت نسخهٔ منوچهر بزرگمهر هم ۲ رجب ۶۸۰ق است که در فهرست میکروفیلمهای دانشگاه تهران، در نتیجهٔ خطای تایپی، به‌اشتباه ۴۸۰ ثبت شده (دانش‌پژوه، ۱۳۵۳: ۱۰۳/۱) و همین تاریخ نادرست به سایر منابع نیز سرایت کرده‌است.

بدین ترتیب، بر اساس آن‌چه گذشت، مشخّص می‌شود که نسخهٔ «دانشگاه تهران – رامپور» کهن‌ترین نسخهٔ کامل شناسایی‌شده از ذخیرهٔ خوارزمشاهی است و با توجّه به قدمتش، ضروری است که در پژوهش‌های آتی دربارهٔ این کتاب بیشتر مورد توجّه قرار بگیرد و مخصوصاً متن آن از لحاظ صحّت، دقّت در ضبط و امانت در نقل بررسی شود.

منابع

- ابن‌نقطة، محمّد بن عبدالغنی البغدادی (۱۹۸۷م). تکملة الاکمال. تحقیق: عبدالقیّوم عبدربّ‌النبی. مکة: جامعة امّ‌القری معهد البحوث العلمیّة و احیاء التراث الاسلامی.
- اخترجوناگدهی، قاضی احمدمیان صاحب (۱۹۹۶م). «کتب‌خانه رامپور». در: رضا لائبریری کی علمی وراثت، مرتّب: سیّد حسن عباس، رامپور، رام‌پور رضا لائبریری.
- اصلاحی، ابوسعد (۲۰۱۹م). «رضا لائبریری مین طب کی نادر مخطوطات». در: طبّی مخطوطات مسائل اور وسائل، به‌کوشش: حکیم نازش احتشام اعظی. اصلاحی هیلت کئیر فاوندیشن، دهلی، هندوستان. ص۷۳–۸۲.
- افشار، ایرج (۱۳۴۴) ← الجرجانی، ۱۳۴۴ (مقدّمه).
- ـــــــــ (۱۳۵۰) ← الجرجانی، ۱۳۵۰ (مقدّمه).
- ـــــــــ (۱۳۸۴) ← الجرجانی، ۱۳۸۴ (یادداشت).
- ـــــــــ (۱۳۹۸) نادره‌کاران: سوگنامهٔ ناموران فرهنگی و ادبی (۱۳۰۴–۱۳۸۹). به‌کوشش: محمود نیکویه. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار و نشر سخن.
- ـــــــــ (۱۴۰۲). این دفتر بی‌معنی: یادگارنمای فرهنگی از ایرج افشار. به‌کوشش بهرام کوشیار و آرش افشار. تهران: سخن.
- بهار، محمّدتقی (۱۳۲۱). سبک‌شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی. تهران: چاپخانهٔ خودکار.
- الجرجانی، اسماعیل بن حسن (۱۳۴۴). ذخیرهٔ خوارزمشاهی. ج ۱. به‌کوشش محمّدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ـــــــــ (۱۳۵۰). ذخیرهٔ خوارزمشاهی. ج۲. به‌کوشش محمّدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ـــــــــ (۲۵۳۵ شاهنشاهی). ذخیرهٔ خوارزمشاهی: چاپ عکسی از روی نسخه‌ای خطی. به‌کوشش علی‌اکبر سعیدی سیرجانی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ـــــــــ (۱۳۸۴). ذخیرهٔ خوارزمشاهی. ج۱. به‌کوشش محمّدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار. چ۲. تهران: المعی.
- حکیم، سیّد محمّدحسین (۱۴۰۳). «دستنویسی کهن از مثنوی معنوی متعلّق به کتابخانهٔ علامه محمّد قزوینی: سرگذشت، تاریخ کتابت، تزئینات، ارزیابی». آینهٔ پژوهش، س ۳۵، ش ۲۰۵ (فروردین و اردیبهشت): ۴۸۱– ۵۶۲.
- خواجه‌پیری، مهدی (۱۳۷۰). «کتابخانهٔ رضا رامپور». مشکوة، ش ۳۱ (تابستان): ۱۵۵–۱۶۷.
- الخوارزمی، الموفّق بن احمد بن محمد المکّی (۱۴۲۵ق). المناقب. تحقیق: مالک المحمودی. قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرّسین بقم المشرّفة.
- دانش‌پژوه، محمّدتقی (۱۳۳۹). فهرست کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران. ج۸. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ـــــــــ (۱۳۵۳). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. ج۲. تهران: کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- الذهبی، شمس‌الدین ابوعبدالله محمد بن احمد بن عثمان (۱۴۲۴ق). تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام. ج۱۲. حقّقه و ضبط نصّه و علّق علیه: بشّار عوّاد معروف. بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- السمعانی، عبدالکریم بن محمّد (۱۹۷۵). التحبیر فی المعجم الکبیر. تحقیق: منیرة ناجی سالم. بغداد: رئاسة دیوان الاوقاف.
- ـــــــــ (۱۹۹۲). فضائل الشام. حقّقه و علّق علیه: عمرو علی عمر. دمشق: دارالثقافة العربیة.
- سعیدی سیرجانی، علی‌اکبر (۲۵۳۵ شاهنشاهی) ← الجرجانی، ۲۵۳۵ (مقدّمه).
- الطهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۳ق). الذریعة الی تصانیف الشیعة. بیروت: دارالاضواء.
- ظلّ‌الرحمن، سیّد حکیم (۲۰۰۱م). آئینهٔ تاریخ طب. علیگر: مسلم یونیورسیتی پریس.

- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور (۱۹۹۶م). رامپور: کتابخانهٔ رضا رامپور.
- محفوظ، حسین علی (۱۹۵۷م). «نفائس المخطوطات العربیة فی إیران». مجلة معهد المخطوطات العربیة، س۳، ش۱: ۳-۷۸.
- مهدوی، اصغر (۱۳۷۶). «نسخهٔ مورّخ ۵۵۹ ذخیرهٔ خوارزمشاهی». در: سخنواره: پنجاه و پنج گفتار پژوهشی به یاد دکتر پرویز ناتل خانلری. به‌کوشش ایرج افشار و هانس روبرت رویمر. تهران: توس. ص۶۷۹-۶۸۵.
- مینوی، مجتبی (۱۳۳۵). «کاپوس‌نامهٔ فرای، تمرینی در فنّ تزویرشناسی». یغما، س۹، ش۱۰ (پیاپی۱۰۲، دی): ۴۴۹-۴۶۵؛ ش۱۱ (پیاپی۱۰۳، بهمن): ۴۸۱-۴۹۴.
- نظری، منوچهر (۱۳۹۰). رجال پارلمانی ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی. تهران: فرهنگ معاصر.
- نمایشگاه نسخه‌ها و اسناد خطّی کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به یادگار دو هزار و پانصدمین سال بنیانگذاری شاهنشاهی ایران (۱۳۵۰). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- FRYE, R.N. (1974). "Islamic book forgeries from Iran". In: R. GRAMLICH (ed.), *Islamwissenschaftliche Abhandlungen Fritz Meier zum sechzigsten Geburtstag*. Wiesbaden. pp. 106-9.

تصویر ۱: ذخیرهٔ خوارزمشاهی، دانشگاه تهران، ش۱۳۹۴، صفحهٔ عنوان، کلّ برگ نونویس با دو کتیبهٔ مذهّب الحاقی.

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین حمد الشاکرین و الصلوة علی نبیه المصطفی محمد و آله الطاهرین چون قدرت ایزد
تعالی جهان بود که جمع کند این کتاب بندهٔ و دعاگوی خداوند خوارزم شاه العالم العادل قطب الدّنیا قاهر
الکفر و المشرکین عماد الدّولة و فخر الأمة ابو الفتح تاج الملوک معین امیر المؤمنین رحمه الله و قصد خوارزم
کرد و بخدمت ایزد سبحانه شد اندر سال بانصد و چهار از هجرت و خوشی هوا و آب و ولایت
خوارزم بدید و سیرت و سیاست و عدل این خداوند بشناخت و امنی که اندر ولایت است از هیبت و سیاست
مثرف آن یافت و انجا مقام اختیار کرد و اندر سایهٔ عدل و دولت او بیاسود و بنعمت وی مستظهر گشت و آثار نعمت
او بر احوال خود بدید و واجب دانست حق نعمت شناختن و شکران گزاردن و رسم خدمت کاری بجای آوردن
و مثرع علی که مدقق از عرجونش اندر ان گذرانیدست اندر ولایت این خداوند نشر کردن بدین نیت این کتاب
بنام آن خداوند جمع کرد **و این کتاب را ذخیره خوارزمشاهی نام کرد**
نا مجنون نام او خداوند اندر افاق معروف کرد و هم مجنون خوب نامی او اندر جهان دیر ماند و بسیار سنی ساخت
تا برکات دولت او منفعت این کتاب بهر کسی رسد و خاص و عام را بهره باشد ان شاء الله تعالی **امّا**
باید دانست که هوای این ولایت شمالی است و چنین هوا خوشتر و صافی تر باشد و بیش تر حلق را بسازد و مر
بنانی که اندرین هوا روید خوشتر و گوارنده تر باشد و هر آدمی که از این هوا نفس کرد دل و دماغ او قوی تر باشد و حاسها
او درست تر باشد و همچنین جانوران دیگر بدن درست باشند و گوشت ایشان خوشتر و آبان ولایت خوشتر
و از جمله آبها ستوده است و هر زمین که از ان آب خورد نبات او خوشتر و گوارنده تر باشد و زمین این ولایت لختی
شوره دارد و بدین سبب بوسید کی کمتر بدرد و جنبدگان ریانکار کمتر تولد کنند و نبات او خوشتر و گوارنده تر
باشد لکن با این همه حیرات اتفاقها ناموافق بدنش و لایت بسیار ست یکی از این جمله آنست که هوای بدن تن درستی
و پاکیزگی بسبب بخارهایی که اندر شهر ست ناخوش و ریانکاری شود و دیگر انکه بیشتر خوردنیهای ستاند
و بیش می خورند چون ترنبه و جگندر اب و شلغم اب و غیر این و ماهی شور و تازه و کرنب بسیاری خورند
و اندر زمستان خربزهاء فسرده و نیم خام خورند و بعضی از ین خربزها تری کفاشته باشد و هم مجنون ندی کشته
زان نرمی خورند بدین سبب بیماریها مشکل آماسهای باشد و بسبب صعبی سرماها زکام و نزله بسیاری باشد
و این سر دمان این زکام و نزله را آبی شناسند و اندر فصل سرماها که هوا می گرمی گراید و مایها فرونی کرد
و بگذارد و در سیلان آید مایهٔ نزله ببینه و رودها فرومی آید بیماری سل و زحیر و آماسهای
گوناگون می باشد چون بندهٔ دعاگوی جمع کند این کتاب
اسمعیل بن الحسن بن محمد بن احمد الحسینی الجرجانی حال این ولایت بدید

تصویر ۲: همان نسخه، گ۱ پ، کلّ برگ نونویس با کتیبهٔ الحاقی در بالای صفحه.

تصویر ۳: همان نسخه، گ۲ر، با کتیبهٔ اصیل در بالای صفحه.

دربارهٔ اصالت نسخهٔ ذخیرهٔ خوارزمشاهی کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران
سیّد محمّدحسین حکیم

تصویر ۴: همان نسخه، گ۱۹۲ر.

تصویر ۵: همان نسخه، صفحهٔ خاتمه، شامل انجامهٔ دستکاری‌شده.

تصویر ۶: همان نسخه، دولایه‌بودن برگ آغاز نسخه که در مرمّت از هم جدا شده‌اند، شامل بازنویسی ابتدای کتاب ذخیره.

تصویر ۷: همان نسخه.

تصویر ۸: ذخیرهٔ خوارزمشاهی، کتابخانهٔ رضا رامپور، ش۱۲۹۲، گ۱ پ، با کتیبهٔ اصیل در بالای صفحه.

تصویر ۹: همان نسخه، ص۲۰۹.

تصویر ۱۰: همان نسخه، ص۴۹۸، انجامهٔ کاتب در پایان «گفتار اندر منافع اعضاء جانوران».

تصویر ۱۱: همان نسخه، صفحهٔ خاتمه، انجامهٔ دوم کاتب.

Gozāresh-e Mirās

102-103

Quarterly Journal of Textual Criticism, Codicology and Iranology

Third Series, vol. 8, no. 1-2, Spring-Summer 2023 [Pub. Autumn 2026]

Table of Contents

Editorial

Waqf, Investing in cultural continuity 3-5

Articles

A Folio from Yusef-e Aruzi-ye Neyshaburi's Treatise on Prosody / **Mohsen Zaker-alHoseini** 6-13

The Decrees of *Waqf* (Endowment) and *Suyurghāl* (Land Grant) Issued by Uzun Hasan in 876 AH in Favour of the Baba Abd al-Rahmān *Zāwiya* in Mardin, Turkey / **Ali Safari Aq-Qale** 14-30

On the Authenticity of the Manuscript of *Zakhireh-ye Khwārazmshāhi* Held in the Central Library of the University of Tehran (MS No. 1394) / **Seyyed MohammadHosein Hakim** 31-47

A Study of Manuscript Illumination in the Shirāz School during the QaraQoyunlu and AqQoyunlu Periods / **Mercan Hüseyni** 48-71

The Decree Issued by NajafQoli Mirza Vāli Appointing Mulla AliReza Behbahāni as Mulla-Bāshi of Behbahān / **AliReza Khazai Farmanfarma** 72-80

The Historical Development of the Teaching of Sa'di's *Gulistān* and *Bustān* in the Traditional Schools (*Maktabs*) of Iran and India / **Mohsen Ahmadvandi** 81-84

A Critical Review of the Writings of Daneshpazhooh and Other Scholars on a Manuscript of Amir Pāzvari's Poetry Known as the *Divān of Hāfez* (MS D-420) / **MohammadAli Mirzai** 85-89

The Toponym "Kāzerun" in Pre-Sasanian Sources: A 2,500-Year-Old Document and Evidence from Pre-Achaemenid Records / **AliAsghar Moini** 90-98

Reviews and Critiques

Collected Papers of Nazir Ahmad: Sixteen Articles on the History of Persian Language and Literature in the Indian Subcontinent / **Roghayyeh Bayram Haghighi** 99-103

Introducing Codicologists and Textual Scholars (9)

Walter Bruno Henning / **Ilya Gershevitch** 104-120

Iran in Ottoman Texts and Sources (29)

Life and Works of Anvari Efendi / **Nasrollah Salehi** 121-124

ISSN 2008-0174